

ORÍN SEPLIGINDEGI SÓZLERDİN NEMIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDE QOLLANÍLÍWÍ

Abishova Gulxan Matjanovna

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Nemis tili hám ádebiyatı kafedrası stajor oqıtıwshısı

Annotatsiya: Salıstırmalı tipologiyada tuwısqan hám tuwısqan bolmaǵan tillerdiń ózgeshelik táreplerin úyreniw úlken áhmiyete iye. Bul maqalada qaraqalpaq hám nemis tillerindegi sepliklerdiń ańlatılıw máselesi izertlengen. Tiykarınan, qaraqalpaq tilinde bar, biraq nemis tilinde qollanılmaytuǵın orın sepliginiń beriliw usılları anıqlanǵan. Bul sepliktiń nemis tilinde predloglar menen ańlatılıwı, olardıń sintaksislik xızmeti eki tildegi mısallar menen dálillep berilgen.

Tayanısh sózler: salıstırmalı tipologiya, qaraqalpaq va nemis tilleri, seplik kategoriyası, orın sepligi.

Lingvistikanıń bir tarawı esaplanǵan salıstırmalı tipologiya máselelerin izertlewge keyingi jıllarda tilshi ilimpazlar tárepinen ayrıqsha itibar berilip atır. Tipologiya XX ásir baslarınan baslap arnawlı úyrenile baslaǵan bolsa da, onıń tariyxı uzaqqa barıp taqaladı. Bul haqqında belgili tilshi V.Skalichko “Tipologiya til biliminiń eń áyyemgi hám eń az izertlengen bólimlerinen biri”, – dep aytıp ótken edi.¹

Lingvistika tarawında eki yamasa onnan artıq tillerdi úyreniwge arnalǵan (ingliz hám ózbek, ingliz, ózbek hám orıs, ingliz hám orıs, ingliz hám qaraqalpaq, nemis hám qaraqalpaq, fransuz, ózbek hám orıs hám de taǵı basqalar) ilimiy jumısları bar. Biraq nemis hám qaraqalpaq tillerindegi sepliklerdiń uqsas hám ayırmashılıq tárepleri salıstırmalı tipologiyalıq kózqarastan usı kúnge shekem arnawlı izertlew jumısı sıpatında úyrenilgen joq.

Sonlıqtan, bul maqalada nemis hám qaraqalpaq tillerindegi sepliklerdi óz aldına úyreniwdi maqset ettik. Sebebi toparlarǵa tiyisli tillerdi salıstırmalı úyreniwdiń áhmiyeti haqqında akademik L. V. Shcherbanıń atap ótkenindey, uqsaslıqlar tiykarındaǵı bir tildiń ekinshi til menen salıstırılıwı hár túrli tillerdegi birdey pikirdiń hár túrli ańlatılıwınıń ózi basqa bir tilde oylaytuǵın insandı ózine tartadı, qızıqtıradı.²

¹ Скаличка В. О современном состоянии типологии // Новое в лингвистике. Вып. 3. – М., 1963. – С. 49.

² Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. – Москва: Высшая школа, 1974. – С. 95.

Bul barada kópshilik tillerge tán seplik kategoriyasın salıstırmalı izertlew úlken áhmiyetke iye.

Nemis hám qaraqalpaq tillerindegi seplik kategoriyasınıń bir-birine uqsas hám ayırmashılıq belgileri bar. Olardı salıstırmalı tipologiyalıq kóz qarastan izertlew tuwısqan bolmaǵan tillerdiń grammatikasın úyreniwde ámeliy járdem beredi.

Orın sepligi nemis tilinde joq, biraq ol predloglar járdeminde ańlatıladı. Al qaraqalpaq tilinde -de//-de, -ta//-te affiksleri menen qollanıladı: *úyde, mektepte, Moynaqta, baǵda, balada, bólmede, klasta* hám t.b. Al betlik almasıǵınan (3-bet, birlik), sonday-aq, *bul, sol, ol* siltew almasıqları orın sepliginiń affiksin qabıl etkende *l* foneması *n* sesine ózgeredi: *bul – bunda, sol – sonda, ol – onda*.

Siltew almasıǵı usı orın sepliginde affiksten aldın bir *n* fonemasıń qabıl etedi: *usı – usında*. Bul almasıqtıń fonemanı qabıl etpeytuǵın forması da bar: *usıda*. Al *anaw, minaw, áne, mine* siltew almasıqlarınıń barlıǵı da orın sepliginde keledi. Gápte olardan keyingileri kóbirek qollanıladı: *anada, minada*.

1. Atlıqlarda orın sepligi bir mánisti – háreketiń (geyde predmettiń) bolıw noqatın ańlatpaydı. Bul sepliktegi sózler qayda? qayaqta? qay jerde? kimde? nede? sorawlarına juwap beredi. Tiykarınan, orın mánisinde ǵalabalıq atlıqlar keledi: *awıl, mektep, qala, úy, bólme, kát, qabıllaw bólmesi, dáliz, institut, universitet, múyesh, ójire* hám basqalar.

Ákesi mektepte isleydi. Sein Vater arbeitet in der Schule.

Bir hápteden beri tólede Mansur menen Gúljamaldı Nurman qamap qoyıptı. (S. Bahadırova «Táǵdır»).

Orın sepligindegi sóz súwretlep kórsetiwshi gáplerde buyım mánisin ańlatıwshı sózlerge baylanısadı:

Basqa baylardıń balalarınıń ayaǵında etik, basında qara shlyapa

Die Kinder anderer Bais haben Stiefel an den Füßen, schwarzen Hut auf dem Kopf

Orın sepligindegi sóz lawazım mánisin ańlatatuǵın sózlerge baylanısadı: *Ol toparda starosta. Er ist Gruppenälteste. Apam mektepte muǵallım. Die Schwester ist Lehrerin in der Schule.*

Bul jaǵday nemis tilinde *in, an, auf* predloglı dizbekler arqalı beriledi.

Qaraqalpaq tilinde usı mánide keltirilgen atlıqlar ishi bar dep shamalanatuǵın zatlardıń atamaları esaplanadı. Háreket yamasa halat usılardıń ishinde júz beredi. Bul máni nemis tilinde predloglı dizbek -in + dativtegi atlıq arqalı ańlatıladı: *Awıl – im Dorf, qalada – in der Stadt, bólmede – im Zimmer, institutta – im Institut, kátte – im Bett, kresloda – im Sessel, shkafta – im Schrank, dáryada – im Fluß* hám basqalar

Geografiyalıq menshikli atlıqlar orın sepliginde keledi: *Sayaxatshı dep meni aytsaq boladı, márdikarda Novosibirskde boldım, bereketli bazardı tek Shimbayda kórdim. Biziń Tórtkülde de onday bazar joq shıǵar. Biziń Tashawızda da soǵan jaqın...* (S. Bahadırova «Táǵdir»).

Nemis tilinde orın mánisin bildiriw ushın geografiyalıq atamalar *in* predlogı menen qollanıladı: *Tashkentte – in Taschkent, Berlinde – in Berlin, Nókiste – in Nukus, Bonnda – in Bonn, Germaniyada – in Deutschland, Franciyada – in Frankreich, Rossiyada – in Rußland, Qıtayda – in China.*

Orın sepligindegi orın mánisin ańlatatuǵın sóz feyil, ayırım waqıtları basqa sóz shaqabına baǵına baylanısadı. Usı sepliktegi orın mánili sózdiń feyilden basqa sóz shaqabına baǵına baylanıswı siyrek ushırasadı:

2. Orın sepligindegi sóz *bar, joq* sózlerine baǵına baylanıswı keledi: *Meniń keńsede taǵı bir saatlıq jumısım bar. Im Betrieb habe ich noch eine Stunde zu tun.*

Ol jumısta joq. Er fehlt in der Arbeit.

Bólmede hesh kim joq. Niemand ist im Zimmer.

3. Qandayda bir háreket yamasa sınılıq máni orın sepligindegi háreket atı feyili arqalı ańlatıladı. Sepliktiń bul forması da nemis tilinde qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı mánide qollanıladı: *Balam oqıwda ayrıqsha. Mein Sohn ist im Lernen ein ausgezeichnete Schüler.*

4. Sanlıq sóz shaqabında orın sepligi affiksi predikativ sintagmaǵa qosıladı: *saat on – saat onda, saat bes – saat beste.*

Awızeki sóylesiwde (dialogta) kóbinese *saat* sózi túsip qaladı: *(Saat) onda kelemen. Ish komme um zeyin Uhr.*

Mine usı jaǵday nemis tilinde de ushırasadı. Orın sepliginiń affiksi *Um* predlogı menen beriledi. Bul pikir tek *saat* sózine tiyisli, basqa jaǵdaylarda bul predlogtan basqaları isletiledi. Nemis tilinde de awızsha sóylesiwde *Uhr* sóziniń túsirilip qaldırılıwı normal jaǵday.

Orın sepliginiń iyelik seplikli baǵınıwshı hám tartım qosımtalı sózge qosılıwı da ushırasadı:

Bólmeniń úshewinde bizler turamız, birewinde basqa bir jas shańaraq jasaydı. Drei von vier Zimmern gehören uns, in einem wohnt eine andere kleine Familie.

Orın sepligindegi sóz bir qansha semantikalıq mánilerde jumısaladı:

A) Tiykarınan orın mánisi ańlatılıp, bul sepliktegi sóz qayda? sorawına juwap berse, is-háreketiń bolıw orını bildiriledi: *Nege endi qızdıń aldında Xalmurza mına hayaldıń aldındaǵıday ózin joǵaltıp almaydı.* (S. Bahadırova «Táǵdir»).

Tariyxtiń betin awdarsañ, qayǵısız adamǵa da qayǵı keledi, teńiz ústinde shańǵıt, qum ústinde teńiz kóreseń. (T. Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama»).

B) Tiykarınan orın mánisi ańlatılıp, bul sepliktegi sóz qashan? sorawına juwap berse, is-hárekettiń isleniw bildiredi: *Men jashıǵında garrılarǵa, jası úlkenlerge islegen xızmetlerim ushın eki túrli alǵıs alatuǵın edim.* (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama»). *Jaǵında onnan xat aldıq* (Ó. Ayjanov «Aral qushaǵında»).

V) Eger sóz orın mánisinde emes, zat mánisiniń ózi ańlatılsa, belgili bir sóylewde bar bolǵan predmet (obiekt) ańlatıladı:

Bir májiliste Mısır xalifasınıń esiginde oshaǵına ot jaǵıp otırǵan kárwan basshısı óz-ózinin shorship tústi. (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama»).

Bul saqıy tabiyattıń sheberligi seni más etip, quwanış penen baxıttıń besiginde terbetedi eken. (S. Bahadirova «Táǵdir»).

Jeke ózi jumsaladı, bunda olar ráwishlesken boladı. Orın sepliginiń bul mánisi nemis tilinde ráwish sózler arqalı ańlatıladı: *aldıda – vorn, tóbede – oben, astında – unten, ishte - innen, sırtta –draußen* hám t.b.

Ortada stol turıptı. Mitten steht ein Tisch.

Artta qız otırıptı. Hinten sitzt ein Mädchen.

Joqarıdaǵı mısallarda orın, waqıt hám predmet (obiekt) mánilerin orın sepligindegi sózdiń tiykari bildirip turıptı, sepliktiń ózi bolsa hárekettiń yamasa predmettiń bolıw noqatın ańlatadı. Seplik ańlatatuǵın máni menen tiykardan ańlatılatuǵın orın sıyaqlı máni birlesip, bul sepliktegi sózdiń gápte qaysı gáp aǵzası wazıypasında keliwin belgileydi.

Nemis tilinde usı mánisti atlıq penen birlikte ańlatatuǵın predloglar bar. Olar (*an, auf, in, hinter, vor, heben über, zwischen*) dativ hám akkuzativ sepliklerindegi sózlerdi basqarıp keledi: *úy aldında – vor dem Haus, mekteptiń artında – hinter der Schule, stoldıń astında – unter dem Tisch, bólme ishinde – im Zimmer, jer ústinde – auf dem Tisch* hám t.b.

Joldıń arǵı shetinde bir úy turıptı.

... qayaqtıń amanlıǵı, mina ǵana buzaqınıń kiyimin Mansurdıń jayınıń ishinde qoyıptı. (S. Bahadirova «Táǵdir»).

Sonday-aq, joqarıdaǵı máni dativti basqarıp keletuǵın *gegenüber*, akkuzativ penen qollanılatuǵın *um, gegen* predlogları menen de ańlatıladı:

Úydiń dógeresinde gúller ósip tur. Um das Haus wachsen Blumen.

Mısallardan kórinip turǵanıday, orın sepliginiń mánisi nemis tilinde orın ráwishi yamasa orın mánisin ańlatıwshı sózlerdiń predloglı dibekleri arqalı ańlatılǵan.

Sepliktiń bul mánisi stillik talabı boyınsha yamasa predlogsız yaki predloglı dizbek arqalı nemis tilinde ańlatılıwı múmkin. Seplik formasında belgili bir mání artıwına ushırap, jańa mazmun hám wazıypa payda etiw orın sepligi formasındaǵı sózlerde de ushırasadı. Bul seplik affiksin alǵan sóz ózi tiyisli sóz shaqabınan ajıralıp shıǵıp, tómendegi sóz shaqabı sózine aylanadı:

1. Ráwishke ótedi: a) *arada, ortada, artta, alda, ońda, solda, shepte, túnde, kúnde, azanda, tańda, túste, basta* sıyaqlı orın hám waqıt ráwishlerine ótedi;

b) *uzaqta, alısta, jaqında, tómende, páste, tuwrıda* sıyaqlı sózler kelbetliklerden orın mánisindegi ráwishlerge ótedi;

v) *mında, sanda, usında, anada* sıyaqlı orın ráwishleri siltew almasıqlardan kelip shıqqan.

Bul ráwishler ózlerine uqsas mánidegi ráwishler bolıp, nemis tiline awdarma jasalmaydı: *mitten, hinten, vorn, rechts, links, weit, hier, damals* hám t.b.

2. Modal sózge aylanadı: *haqıyqatında, tiykarında, nátiyjede* hám basqalar. Joqarıdaǵı sózler qanday mánidegi sózler bolsa, nemis tilinde usı mánidegi sózler arqalı ańlatıladı: *haqqında, jóninde – über (predlog), tárizde, taqılette – auf Weise, túrde – auf Art, haqıyqatında – tatsächlich in der Tat.*

Juwmaqlap aytqanda, nemis hám qaraqalpaq tillerin salıstırmalı úyrenip qaraǵanımda, olardıń uqsas hám ayırmashılıq belgileriniń bar ekenligin kóremiz. Buǵan joqarıdaǵı seplik kategoriyası misal bola aladı. Yaǵnıy qaraqalpaq tilindegi orın sepligi nemis tilinde predloglar menen ańlatılıw jaǵdayı bar eken. Olardı hár tárepleme tolıq izertlew salıstırmalı til máselelerin sheshiwde ámeliy járdem beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Скаличка В. О современном состоянии типологии // Новое в лингвистике. Вып. 3. – М., 1963. – С. 49.

2. Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. – Москва: Высшая школа, 1974. – С. 95.